

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(438)«19»

ББК 63.3(4Пол)44-8Чарторийський

Іван Осипчук

Адам Єжи Чарторийський: ідеї європейського федералізму

У статті висвітлено ідеї європейського федералізму Адама Єжи Чарторийського. Акцентовано увагу на спробах відновлення польської держави, враховуючи інтереси Російської імперії. Відображено нові принципи європейської дипломатії у створенні вільних федерацій, у період загострення міжнародних відносин на початку ХІХ століття.

Ключові слова: комітет суспільного спасіння, Річ Посполита, слов'янська федерація, федералізм вільних держав, інструкція.

Поділ Речі Посполитої та втрата державності, призвели до поживлення діяльності польських політиків, які ставили собі за мету відновлення своєї Батьківщини. Яскравим прикладом постійної боротьби за Польщу є діяльність представника фамілії Чарторийських - Адама Єжи.

Адам Єжи Чарторийський (1770–1861) був одним із видатних європейських політиків на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст. Ця постать завжди викликає жвавий інтерес польських дослідників. Зокрема, зовнішньополітичні та дипломатичні аспекти діяльності А. Чарторийського ґрунтовно вивчали Є. Сковронек, А. Новак, М. Хандельсман та ін¹. В російській історичній науці варто відзначити роботи: Корнілова І., Геллера М., Зюзина А., Макарової Г². Серед вітчизняних дослідників даною проблемою займається Павлюк В³.

© Осипчук І., 2013

Осипчук Іван Юрійович – аспірант Державної установи «Інститут всевітньої історії НАН України» (м. Київ).

Метою даної розвідки є аналіз ідей Адама Чарторийського в період загострення міжнародних відносин на початку XIX ст.

Адам Єжи Чарторийський представник старовинного роду литовсько-польської шляхти, спільним предком якого був Великий князь Литовський Гедимін (?- 1341). В кінці XVII - початку XVIII ст. завдяки «ланцюгу» вдалих шлюбів із першими родами Речі Посполитої – Замоївськими, Сапегами, Понятовськими та іншими – княжий рід Чарторийських став одним із найвпливовіших в Польщі⁴.

В середині XVIII ст. сім'я Чарторийських склала основу партії, яка запропонувала програму реформ модернізації державного устрою Речі Посполитої. На відміну від своїх політичних опонентів, які своїми союзниками вважали Францію, Австрію, Саксонію, партія Чарторийських розраховувала передусім на Росію. Саме тому, завдяки підтримці Петербургу після смерті Августа III (1733-1763), Чарторийським вдалося потіснити партію Потоцьких. А в наступному році, за підтримки Катерини II, королем Польщі був обраний двоюрідний брат батька А.Е. Чарторийського Станіслав Август Понятовський (1764-1795)⁵.

Князь Адам Єжи Чарторийський виховувався так, щоб в майбутньому відігравати важливу політичну роль. Після отримання домашньої освіти, як було заведено в аристократичному середовищі, він з 1786 року здійснив цілий ряд подорожей: в Карлсбад та Прагу, а потім в Німеччину, де познайомився із Гердером та Гете.

«Головна мета, яку Ви повинні поставити перед собою, полягає в тому, щоб зібрати за час своєї подорожі ідеї, які Ви могли б реалізувати, коли настане Ваш час повернути Батьківщині той борг, що зобов'язаний повернути їй кожен із нас»⁶, - писав Адаму батько. Тому за вказівкою батька молодим князем було заведено щоденник, куди він заносив свої оцінки політичного устрою різних держав, їх промислового розвитку, функціонування адміністрації⁷.

Величезний вплив на формування світогляду мала подорож до Великої Британії, де протягом 1789-1791 років Адам Чарторийський був слухачем парламенту. А згодом із надією

готовий був прийняти перші кроки Французької революції, спостерігати за подіями в Парижі взимку 1790-1791 років⁸.

Із поверненням на Батьківщину в березні 1791 р., Адам Єжи Чарторийський прийняв участь в роботі Чотирирічного сейму (1788-1792), та із натхненням підтримував конституцію 3 травня 1791 р. У 1792 р. він брав участь в російсько-польській війні, що завершилась другим поділом Польщі. У кінці того ж року князь емігрував до Англії, проте дізнавшись про повстання Т. Костюшка в 1794 р., спробував повернутися на Батьківщину, але був затриманий у Брюсселі на прохання австрійського уряду. В 1795 р. стався третій поділ Польщі, що означав зникнення країни із політичної карти Європи⁹.

Участь Чарторийських у військових діях проти Росії викликала бурхливу реакцію Катерини II, тому їхні володіння в російській частині Польщі піддались секвестру. Внаслідок цього, за вказівкою батька, брати Чарторийські повинні були поступити на російську службу¹⁰.

Вже 12 травня 1795 р. Чарторийські прибули до Петербургу, де їх тепло та привітно прийняли. А до кінця серпня, того ж року, їм було повернуто майже все, що належало раніше. Згодом, за розпорядженням імператриці, Адаму та Константну були присвоєні звання поручиків гвардії, а 1 січня 1796 р. - придворні чини камер-юнкерів.

«Призначення нас придворними кавалерами – згадував Адам Чарторийський – дало нам можливість дізнатись про звички двору, воно зблизило нас із молодим великим князем»¹¹. Саме остання обставина мала найбільше значення в майбутньому Чарторийського.

Так, 29 квітня 1796 р. між онуком Катерини II Олександром та Адамом Чарторийським в Таврійському парку відбулась трьохгодинна розмова, що змінила відносини між ними. «Із цього дня та після розмови... розпочалась моя відданість великому князю... наша дружба, призвела до ряду подій, щасливих та нещасливих...»¹² - пізніше згадував князь. Розуміючи, що Олександр в майбутньому зійде на російський престол, Чарторийський пов'язував із ним надії на можливість отримання незалежності Польщею.

Проте, дружбу А.Є. Чарторийського із великим князем Олександром негативно розцінював новий імператор Павло I, мабуть тому польського аристократа було відправлено послом на Сардинію. Князь повинен був здійснювати дипломатичну підтримку діям військ А.В. Суворова проти французів у Північній Італії¹³.

Перебуваючи за межами Російської імперії, А.Є. Чарторийський став розчаровуватись в політиці французької республіки. Так, перебуваючи в Росії, він радів «неймовірним успіхам Бонапарта», бачачи в них надію на відновлення Польщі, проте перебуваючи в Італії, Адам Єжи побачив, що в діях Наполеона зовсім немає бажання встановлювати демократичний лад¹⁴.

Після перевороту 11 березня 1801 р., що забрав життя Павла I, Чарторийського було викликано до Петербурга, а із травня, цього ж року, він став радником імператора в рамках «Комітету суспільного спасіння», що складався із «молодих друзів» Олександра I. Основна мета комітету полягала в підготовці програми реформування Росії та вирішення нагальних питань зовнішньої політики¹⁵.

Як член «Негласного комітету» князь чинив значний вплив на формування зовнішньополітичного курсу Росії. Адже після смерті Павла Олександрю насамперед було необхідно вирішити питання стосовно відносини між Петербургом та Парижем, із яким батько нового імператора збирався укласти союз. Тому на засіданні комітету 10 липня 1801 р. позиція Чарторийського відносно проблеми стала визначальною. «...Найкращою політикою, якої треба дотримуватися щодо французів, - вважав князь, - необхідно вселити їм довіру щирими діями, але в той же час дати зрозуміти, що не побоїмося стати проти них із зброєю...»¹⁶.

Зважаючи на цю обставину, 8 вересня 1802 р. був видано імператорський наказ про заснування міністерства, яке очолив граф О.Р. Воронцов, відповідно Адам Чарторийський отримав пост товарища міністра, але по суті став помічником та учнем Олександра Романовича¹⁷.

Ця робота дозволила Чарторийському вникнути в тонкощі функціонування зовнішньополітичного відомства Росії.

Як справжній польський патріот, А.Є. Чарторийський в першу чергу підштовхував Олександра до полонофільського курсу. Він вірив, що знайшов таку ідею, яка зможе об'єднати в собі успіх справи Польщі, вигоду Росії і благо всієї Європи.

У пошуках вирішення проблем Польщі, Росії, Європи, та європейських народів, що позбавлені власної державності, Чарторийський, ймовірно, що скористатися моделлю, яку йому запропонував Кант, концепцію «федералізму вільних держав» та підпорядкування міжнародних відносин імперативу морального закону¹⁸.

Чарторийський спробував трансформувати ідеї трактату Канта в нарис російської політики, яка повинна була їх втілити. В 1803 р. князь запропонував Олександрю I план тактичних та стратегічних завдань російської дипломатії: «Про політичну систему, якою повинна слідувати Росія». В цьому документі було введено новий елемент - необхідність впровадження справедливих відносин не тільки між державами, але й між народами. Це було визначено, як найважливішу умову в досягненні міцного миру в Європі.

Будучи переконаний, що «кожен окремих народ має свою мову, свої звичаї, звички, спосіб бачення та почуття. Вони не можуть ні добре зрозуміти один одного, ні дізнатися; чуже панування не може відповідати інтересам жодного народу. Кожен прагне до того, щоб бути господарем у себе...»¹⁹.

При розробці плану Чарторийський виходив з того, що основне завдання Росії - стати рятівником Європи. «Росія, виступаючи проти політики Бонапарта, повинна дати європейським державам мир, щастя та незалежність, забезпечити собі першість та примноживши славу імперії»²⁰.

Саме тому, Адам Чарторийський не вважав Росію агресивною державою та був переконаний, що своє майбутнє вона повинна будувати на експлуатації власної території. Щоб уберегти себе від потенційно грізного опонента - Англії, Росія повинна зайнятися розвитком своєї могутності на морі з одного боку, а з іншого - зробити із Англії свого головного союзника у «великому проекті» перебудови Європи. Основою такого союзу повинна була стати необхідність протистояння політиці Бонапарта. Відповідно, щоб уберегти себе від

небезпеки зі сторони сусідніх німецьких держав – Австрії та Пруссії, необхідно відродити Польщу під скіпетром великого князя Костянтина Павловича²¹.

Прагнучи поєднати ідею незалежності європейських народів та імперські інтереси Росії, князь Адам Чарторийський рекомендував Олександрю I активно діяти на міжнародній арені, підтримуючи бездержавні народи:

- підтримувати південних слов'ян в прагненні звільнитись від турецького панування та ініціювати боротьбу греків за незалежність

- прагнути до об'єднання італійських держав в одне ціле та створення лояльної німецької конфедерації, незалежної від Австрії та Пруссії.

Кінцеву мету Чарторийський бачив у створенні чотирьох федерацій: слов'янської, на чолі із російським царем, німецької, що повинна була включати в себе також Голландію та Швейцарію, але без Пруссії та Австрії, французької, на чолі з Наполеоном та італійської. Адже князь був переконаний, що для Росії подальше територіальне розширення є недоцільним. Тому необхідно було сприяти формуванню лояльних до Росії вільних федерацій²².

На думку Чарторийського, однією з умов виконання Росією вищезгаданої місії, було прийняття конституції, що стала б зразком як для сусідніх країн, так і для усього майбутнього європейського суспільства. Князь був переконаний, що коли міць Російської імперії зросте, Польщі буде легше отримати незалежність (чи спершу хоча б автономію). Тому, щоб ще більше притягнути на свою сторону Олександра, Чарторийський заявляв, що із правлінням Олександра I розпочалася нова історична епоха європейських відносин²³.

Згодом було доповнено даний проект – у формі інструкції для М. Новосильцева під час переговорів із Англією. По суті пропонувалась благородна ідея створення для народів Європи, яким загрожував деспотизм Наполеона, можливостей, щоб повернути власну свободу, була подана в першому офіційному тексті інструкції. Пропонувались територіальні зміни, які фактично закріплювали російсько-британський протекторат над континентом.

Інструкція Новосильцеву представляла проект реорганізації політичного життя Європи: «Звичайно, тут йде мова не про здійснення мрії про вічний мир, але про можливість наблизитись до благ, які очікуються від такого миру, якби в договорі, при визначенні умов загальної війни, вдалося встановити принципи міжнародного права»²⁴.

На основі документів, підготовлених А. Чарторийським та його соратниками, Олександр I запропонував Британії ідею перетворення європейських держав у «ліберальні і конституційні держави». Гарантами нового європейського порядку повинні були стати Росія і Великобританія, які б протистояли міжнародним конфліктам і сприяли вирішенню конфліктних питань мирним шляхом²⁵.

Окрім загальних ідей, що стосуються федеральної організації народів, інструкція Новосильцеву 1804 р. представляла новий варіант постановки слов'янського питання. Етнічні основи майбутньої організації Європи в інструкції були поєднані з географічними основами: «Немає сумніву, що в цілях доцільного закріплення такого порядку належало б визначити для кожної країни найбільш зручніше і відповідні для них межі, керуючись загальним благом усіх держав і щастям кожної окремої національності. Особливо слід було б дотримуватися природних меж, вказаних самою природою розташуванням гірських ланцюгів, морських берегів або виходів для зовнішньої торгівлі, необхідних кожній країні для збуту своїх природних продуктів та промислових виробів. Необхідно також прагнути до того, щоб у складі кожної держави входило однорідне населення, яке здатне жити в злагоді між собою та власним урядом»²⁶.

Подібне питання розглядається в «статтях про лад Європи в разі перемоги у війні», що були підготовлені А. Чарторийським паралельно із інструкцією Новосильцеву.

Відповідно, слов'янська проблема розглядалась в двох напрямках. З одного боку, вона торкалась Польщі, а з іншого - південних слов'ян. Стосовно Польщі, автор наголошував: «Російський імператор, прийнявши титул царя Польського, отримував усі землі, що належали Польщі до її першого поділу, включаючи так зване Пруське королівство.

Таким чином новий кордон Росії пропонувався провести від Данцига до витоків Вісли, уздовж Карпатських гір, до витоків Дністра»²⁷.

Відповідно, вирішення проблеми південних слов'ян пов'язувалось із турецьким фактором: «Я не згадав тут про Туреччину. Можливо, краще було, відновити колишні переговори з нею та залишити її, змінивши тільки становище Сербії, Чорногорії, до яких необхідно приєднати Катарро Іонійські республіки, – згадавав у «Мемуарах» А.Є. Чарторийський. - Головна ж частина володінь європейської Туреччини має бути розділена на самостійні області, із місцевою автономією та об'єднані загальним федеральним устроєм. Росія може забезпечити собі законний вплив на цю федерацію, якщо Його Імператорській Величності буде наданий титул імператора або протектора слов'янських та східних народів»²⁸.

Відродження політичного життя південних слов'ян, на думку Чарторийського, було можливе із відновленням Польщі, яка, по суті справи, для автора була рушійною силою запропонованої системи: «Моя система, за своїм основним покликанням, повинна виправити усі несправедливості та сприяти відновленню Польщі. Але для того, щоб уникнути дипломатичних розбіжностей, я уникав вимовляти ім'я Польщі. Ідея її відновлення знаходилася в самому дусі моєї роботи, в тенденції, яку я хотів би надати російській політиці. Мною вказувалось тільки про поступове звільнення народів, несправедливо позбавлених їх політичного існування»²⁹.

Загалом, позбавлена державності Польща стала для Чарторийського чинником, що визначав вектор його політичної діяльності. Вирішення головної проблеми - відновлення незалежності Польщі, князь Адам Єжи тісно пов'язував із активністю російського імператора Олександра I.

Підсумовуючи дану проблему, варто наголосити, що запропоновані ідеї федералізму Адама Чарторийського носили політичний резонанс в європейській дипломатії початку ХІХ ст. Висунута концепція передбачала створення вільних федерацій та перерозподіл сил на континенті в період загострення міжнародних відносин.

Примітки:

¹ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. – Warszawa, 1994. – 353 s., Новак А. Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского // Европа. – 2001. – № 1(1). – С. 35–64, Kukiel Marian. Czartoryski and European Unity 1770–1861. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1955. – 354 s., Zurek P. Prince Adam Jerzy Czartoryski and the plan of the Balkan Federation (1804-1806). // Historical Contributions, Vol.22 No.22 November 2002. – S. 159-166.

² Корнилов И. Князь Адам Чарторыйский. – Москва: «Университетская типография, Страстной бульвар», 1896. – 102 с., Геллер М. Реальность и мечты Александра I // Геллер М.Я. «История Российской империи». В трех томах. М.: Издательство «МИК», 1997. – Том I – С. 237–300., Зюзин А. Трансформация либеральных взглядов императора Александра I и князя Адама Чарторыйского относительно польского вопроса в конце XVIII – начале XIX веков // Сергей Андреевич Муромцев – председатель первой государственной думы: политик, ученый, педагог. Сборник научных статей. Орел: ИД Орлик, 2010. – С. 111-119., Макарова Г.В. Россия и создание конституционного Королевства Польского // Польша и Россия в первой трети XIX века. Из истории автономного Королевства Польского 1815-1830. М.: «Индрик», 2010. – С. 11-108.

³ Павлюк В. Адам Єжи Чарторийський і зовнішня політика Росії на початку XIX ст // Наукові записки. Серія “Міжнародні відносини”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. – Вип. 2. – С. 22-32.

⁴ Крисань М. Адам Ежи Чарторыйский // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С.59

⁵ Корнилов И. Князь Адам Чарторыйский. – Москва: «Университетская типография, Страстной бульвар», 1896. – С.4

⁶ Чарторыйский А. Мемуары. – М.: «Терра», 1998. – С.37

⁷ Zawadzki W.H., A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795-1831, Oxford 1993. – С. 49-50

⁸ Новак А. Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского // Европа. – 2001. – № 1(1). – С. 37-38

⁹ Крисань М. Адам Ежи Чарторыйский // Вопросы истории. – 2002. – № 2. – С. 61

¹⁰ Kukiel Marian. Czartoryski and European Unity 1770-1861. Princeton, N.J. : Princeton University Press, 1955. – С. 54

¹¹ Чарторыйский А. Мемуары. – М.: «Терра», 1998. – С. 46

¹² Там само. – С. 48

¹³ Zawadzki W.H., A Man of Honour. Adam Czartoryski as a Statesman of Russia and Poland 1795-1831, Oxford 1993. – С.64

¹⁴ Там само. – 65-66

¹⁵ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. –Warszawa, 1994. – С. 78

¹⁶ Чарторыйский А. Мемуары. – М.: «Терра», 1998. – С. 83

¹⁷ Новак А. Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского // Европа. – 2001. – № 1(1). – С. 40

¹⁸ Там само. – С. 42

¹⁹ Павлюк В. Адам Єжи Чарторийський і зовнішня політика Росії на початку ХІХ ст // Наукові записки. Серія “Міжнародні відносини”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. – Вип. 2. – С. 24

²⁰ Skowronek J. Adam Jerzy Czartoryski 1770–1861 / J. Skowronek. –Warszawa, 1994. – С. 79-80

²¹ Новак А. Европа народов – взгляд Адама Ежи Чарторыйского // Европа. – 2001. – № 1(1). – С. 43-44

²² Влчек Р. Адам Ежи Чарторыйский и политика российского императора Александра I (идеи европейского единства) / Р. Влчек // Европа. – 2006. – № 2(19). – С. 166

²³ Там само - С. 167

²⁴ Чарторыйский А. Мемуары. – М.: «Терра», 1998. – С. 112

²⁵ Павлюк В. Адам Єжи Чарторийський і зовнішня політика Росії на початку ХІХ ст // Наукові записки. Серія “Міжнародні відносини”. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2010. – Вип. 2. – С. 25

²⁶ Беседы и частная переписка между императором Александром I и кн. Адамом Чарторижским. – М.: Сфинкс, 1912. – С. 115

²⁷ Чарторыйский А. Мемуары. – М.: «Терра», 1998. – С. 135

²⁸ Там само. – С. 139-140

²⁹ Там само. – С. 142

Ivan Osypchuk

Adam Jerzy Czartoryski: the idea of European federalism

The article deals with the idea of European federalism Adam Jerzy Czartoryski. The attentions on trying to restore the Polish state considering the interests of the Russian Empire are accented. The new principles of European diplomacy in the creation of free federation, in period exacerbation of international relations at the beginning of XIX century are showing.

Keywords: *Committee of public salvation, Polish-Lithuanian Commonwealth, Slavic federation, federation of Free States, instruction.*

Надійшла до редколегії 05.06.2013 р.